

КОНТРОЛЪТ НАД ВЛАСТТА И НАСИЛИЕТО („ТОТЕМ И ТАБУ“)

МАЛИНА БЕЛЧЕВА

Предистория на социалността

Съвременният социален ред, създаден след едно първично изтласкване на желанието за убийство на бащата от предхуманните времена, е търсената от Фройд в „Тотем и табу“ диалектична конструкция, която да аргументира филогенетичната принуда във всеки индивид – да повтори и изтласка отново едиповото желание за убийството на бащата¹. „Копнежът на си-на по бащата се бори със съпротивата му срещу него, формирайки нови и нови компромисни образувания, които, от една страна, трябва да бъдат изкупление за от-

цеубийството, а, от друга – да затвърдят ползата от него.“² Но макар и многократно преодолен, в историята на социалността, новият ред, според Фройд, продължава да съдържа под латентна форма всички предшествващи го формирания – варварството, желанието за абсолютна свобода, жестокостта на жертвоприношението, създаването на първия социален закон, ред и норма.

В „Тотем и табу“ Фройд прибавя към Дарвиновата теория за еволюционното развитие – *първоначално хората са живели на племена, над всяко от които господствал един единствен силен, брутален*

1 През 1907г. интересът на Фройд към първата социална форма на обществено развитие е провокиран от аналитичното сходство между натрапливите действия на нервно болните и практиката на религиозните ритуали от периода на анимизма. Пет години по-късно, през 1912г., Юнг открива няколко значителни аналогии между „психичните продукти на невротичите и ритуалите на първобитните народи“, които публикува в „Превръщане и символи на либидото“, 1912г. и в „Опит за изложение на психоаналитичната теория“, 1913г. (Wandlungen und Symbole der Libido, 1912; Versuch einer Darstellung der psychoanalytischen Theorie, 1913.). Те стават основният повод за Фройд („с удоволствие признавам, че за написването на собствените си трудове бях подтикнат именно от тези два източника“) да продължи изследванията върху някои от все още неизяснените, през двадесетте години на XIX век, проблеми на народопсихологията и ги обобщи в четирите статии на сборника „Тотем и табу“ (1913г.). Въз основа на антропологичните проучвания на Спенсър (Spencer), Вунд (Wundt), Тейлър (Tylor), Фрейзър (Frazer), Смит (Smith), Дюркем (Durkheim) и други етнологични изследвания, Фройд доказва хипотезата, че при първобитните народи страхът от инцеста създава много специални охранителни правила – табута, които са първата форма на моралните ограничения, а обвързани с емоционалната амбивалентност създават принципа за надценяване на психичната реалност, на „всеомогществото на мислите“. В „Тотем и табу“ Фройд прави първия опит да изясни първоначалния смисъл на тотемизма по следите от него, запазени в детството и в съвременния човек и да определи причините, поради които първите социални закони са насочени срещу екзогамията и отцеубийството. Неговият принос към проблемите на етнологията безспорно е в две отношения: Първо, в предположението, че тотемът символизира патриарха (бащата) – родоначалника и основателя на клана, от когото се очаква покровителство, но който вдъхва страх и поддържа наказанието при нарушаване на утвърдените норми, т. е. отъждествяването между тотема и бащата, а по-късно между вождя и членовете на племето, е идентификация, изпълнена с всички условности на провеждането ѝ. И второто допълнение, е въвеждането на едиповия комплекс за обяснение на законите срещу екзогамията и срещу отцеубийството.

2 Фройд, З., Автобиография, С., 1992г., с. 57.

и *ревнив sameц*³ – митът за примитивната орда и някои от най-характерните елементи на едиповия комплекс: да не се убива тотема и да се избягва половата връзка с жена от собствения тотемна клан. Макар и антропологично недоказуем или само една фиктивна теоретична схема, митът за примитивната орда на Фройд обяснява най-често срещаното в митовите позоваване на произхода на групата от един общ прародител:

Като неограничен деспот бащата на племето владее всички жени, а по-силните от синовете, които можели да станат негови синове, убивал или прогонвал. Когато се съюзили, убили и изляли бащата, който бил за тях едновременно „враг“ и „идеал“, братята не успели да разделят властта помежду си. Затова създали нова форма на управление – братски клан и, следвайки законите на тотемизма (които трябвало да изключат възможността от повторение на подобно събитие), те изцяло се отказали да притежават жените, заради които убили баща си. Така природният закон бил заменен чрез жестокостта на отцеубийството за по-голяма сигурност на живота, справедливост и равенство в правата на всеки от съставлящите обществото индивиди.

Когато през 1886г. Фрейзър започва проучването на табу-забраните, повече от антрополозите споделят мнението, че те се срещат изключително рядко, само при малка част от народите, населяващи земите на Тихия океан и, следователно, не притежават универсален характер (не са общозначими). Но в края на изследването си Фрейзър достига до противоположния извод: полинезийските практики и вярвания са „само една от многото подобни системи на суеверие, които при много, може би при всички човешки раси, допринасят в голяма степен /.../ за изграждане на сложната структура на обществото, с всичките и различни елементи или страни /.../ религиозна, социална, политическа, морална и ико-

номическа“⁴. В статията си „Табу“ (Taboo, 1911) Вунд също приема, че табуто е „най-старият неписан кодекс на човечеството“, а в „Религия и митове“ (Religion und Mythos, 1906), че „няма народ или културен етап, които да са избегнали /.../ табуто“⁵. Дори намира за по-целесъобразно да изследва неговата природа на основата на примитивните условия, в които живеят аборигените в Австралия, отколкото на по-високо развитата култура на полинезийските народи.

При аборигените Вунд разграничава три групи забрани (към животни, хора и други обекти), от които, отнасящите се до животни (забраната да не бъдат убивани и изяждани) счита за „сърцевината“ на тотемизма. Освен табу към определени животни – тотемни на родовия клан, Вунд подчертава значението на „икономическото“⁶ табу върху собствеността, вещите, сечивата и оръжието; табуто върху мъжете и жените в определена жизнена ситуация и при по-високо развитата социална диференциация на полинезийските народи, табуто върху жреците, вождовете и кралете.

Фройд не приема, че табу-забраните съдържат каквито и да било рационални аргументи. За него те имат „неясен“ произход, който изглежда разбираем само за онези, които се намират непосредствено под неговата власт, но тъй като ограничават свободата на желанията, на придвижването, от едно място на друго, и на общуването, могат да се считат за първите социални закони. Нарушаването (дори неволно) на тези първи „норми за въздържание“, в зависимост от характера на забраненото, предполага „автоматично“ наказание от външни сили; наказание от цялото племе, проведено по най-енергичен начин, „както, ако трябва да бъде предотвратена опасност, грозяща цялата общност, или да бъде отхвърлена тегнеща върху всички вина“⁷ или изолация от общността и физическа смърт. В този смисъл, табу-забраните са първата наказателна система, създадена от човечеството. Те са и първите задължения, поддър-

3 Дарвин, Ч., Произходът на човека и половият отбор, С., 1947г.

4 Frazer, J., Taboo, Цит. по Радклиф-Браун, А., Структура и функция в примитивното общество, С., 1997г., Глава VII, Табу (Frazer Lecture, 1939), с. 150.

5 Вж. Фройд, З., Тотем и табу, В: Психология на религията, С., 1994г., с. 203.

6 Определението е мое.

7. Пак там, с. 181.

жани под заплахата от неизбежно наказание, към социалността. Веднъж създадени от инстинктивния страх пред неизвестното и необяснимото, те се обективират в „демонични“ по характер и неконтролируеми в наказанието сили, насочени срещу индивидуалните желания, но поддържащи в ограниченията осъществяването на колективния живот.

Основната и най-важна забрана според Фройд засяга допира. Защото той не само приобщава към общността и предизвиква съпричастност между хората, а и принуждава към подражание. Но също както непосредственият физически контакт, така и всичко, което насочва мисълта към забраненото и предизвиква мисловна връзка с него, е вече забранено. За да избегне ограниченията, потиснатият инстинкт се отклонява (или изтласква към несъзнаваното) и търси заместители на забранените обекти или действия. Следователно, забраната се разпространява и върху новите обекти и действия на забраненото желание, а всяка поредна ескалация на потиснатите инстинкти, предполага все по-строга забрана. Тази механистична схема на нарастване, развитие на напрежението, ескалация и понижаването му чрез равнодействаща сила, е решена в диалектиката на Фройд: „Травмите, които двете противодействащи сили си нанасят взаимно, пораждаят стремеж към отслабване на съществуващото напрежение.“⁸ Оттук нататък пътят на развитието преминава през конфликта и равностойността на забраните и влеченията. Забраните засягат най-силните стремежи на индивида (екзогамията и отцеубийството), които дори след озаконяването им като табу продължават да съществуват в него като несъзнавани предразположения (предават се онто - и филогенетично) или се реализират чрез освобождаването им от забраната, чрез ритуала на празниците. Нарушаването на забраните застрашавало общността. Съвместяването между несъзнаваното и съз-

наваното и тяхната равностойна проявление провокира амбивалентното отношение на човека към забраните: да бъдат запазени чрез страха от наказанието или да бъдат нарушени чрез силата на желанието. Конфликтът в противоречието между тези две тенденции в психичния живот на човека не може да бъде преодолян, защото са отделени така (от несъзнаваното и съзнаваното), че срещата между тях остава невъзможна. И ако забраната, мотивирана от наказанието, е ясно осъзната, то изтласканото неудовлетворено желание за нарушаването ѝ остава като една несъзнавана вътрешна потребност. „Ако другите не накажат провинението, те ще осъзнат, че желаят да постъпят като нарушителя“, пише Фройд във втората част на „Тотем и табу“ – „Табу и амбивалентност на емоционалните пориви“⁹. И приема ролята на допира до табуираното за особено важен елемент в историята на социалността. Докосването е началото на всяко обсебване, на всеки опит да се направят подвластни хора или предмети (защото при една друга ситуация, съприкосновението създава усещане за единодействие, единомислие, слива различията между телата и тяхната едновременност, създава чрез задължителното участие при извършването на обряда хомогенността в действията и мислите на първите индивиди, обединени в маса; „Психология на масите и анализ на Аза“, 1921 г.). Заразителната сила на забраненото провокира, изкушава и предразполага примитивната психика към подражание, защото „извикването на спомена за забраненото действие повлича след себе си и стремежът то да бъде извършено“¹⁰. Подражанието е в основата на съвместността, единодействието, съпричастността, „съприкосновението“¹¹ и единомислието. То е отъждествяване, но и идентификация от най-сакрален вид, трансформиране на нещо външно и включването му в психичната структура на индивида, като принадлежащо му.

⁸ Пак там, с. 211.

⁹ Пак там, с. 215.

¹⁰ Пак там, с. 216.

¹¹ Вж., Фройд - двата принципа на асоциацията - подобие и допир - се съвместяват в по-висшето единство на съприкосновението. Асоциацията по допир е съприкосновение в прекия смисъл на думата, а асоциацията по подобие - в преносен смисъл. [„Тотем и табу“, с. 272.]; Вж., Канети, Е., Внезапна промяна на страха от съприкосновение, В: Маси и власт, С. 1996г.

Тези най-древни в историята на социалността забрани произлизат от вярванията в анимизма, мотивирани първо от идеята за отделянето на душата от тялото, а по-късно и от идентификацията между членовете на племето и техния тотем-баща (вече съдържащи всички елементи на това усложнено отношение на родство – едиповия комплекс, идентификацията и изпълняването на ритуала „тотемно хранене“ – жертвоприношение).

В теорията за анимизма на Тейлър и Спенсър сънят и сънуването са основните елементи за разделянето на душата от тялото. Двойствеността между съня (откъдествяван със смъртта) и будното състояние се поддържа от система от колективни представи, отнасящи се до отделянето на душата от тялото, нейният произход и съдба. За примитивния човек представите, които получава, когато е буден и тези по време на сън, имат равностойно значение, затова той обективира и двете по един начин, а тази сакрална диференциация му доказва съвместяването на „две същества“ в едно. „Всички австралийски общества приемат, че човешкото тяло подслонява едно вътрешно същество, начало на живота, което го оживява: душата.“¹²

От ситуацията на съня и сънуването са произлезли много вярвания и ритуали (класифицирани от Спенсър, Тейлър, Фрейзър¹³ и Дюркем), при които състоянието на съня е отделяне на душата от тялото в един втори, подобен на сънуващия, двойник.

Отделена от тялото душата възпроизвежда всички характерни черти на сетивното същество, от което произлиза, но макар и да е също толкова материална, тя е много по-съвършен „образ на тялото“. Формата и е нетрайна и неопределена; променя се във всеки момент „по волята на

обстоятелствата“; притежава физически потребности: храни се, но може и да бъде изядена; невидима е. Доколкото може да напусне тялото, по време на сън, тя е независима от него, но и е тясно обвързана с него (по отношение на някои елементи от организма откъдествени с нея: сърцето, дъхът, кръвта и др.). Когато тялото умре, душата се отделя от него, за да се върне и прероди отново в друго тяло. „Основните души, в самото начало на нещата, са оживявали прародителите, основатели на клана“¹⁴, които са „несътворими“, защото представят вечността. Съществували в началото на времето, прародителите (животни и растения или смесени същества, в които преобладават животински или растителни елементи) били „надарени с безкрайно по-висши способности от тези на хората“. Те дали на земята форма и сътворили всичко на нея: хората и животните. И защото не съществували други души, освен произлезлите по този начин, те представлявали „тотемното начало“, въплътено във всеки отделен индивид. Идентична с тотема (бащата, създателя и прародителя на клана), отделената от тялото душа създава култа¹⁵ към бащата и е в основата на най-ниската и най-опростената форма на социална организация.

Следователно, човекът сам обективирал, чрез съня и сънуването, оная част от себе си, която нарекъл „душа“, „тотем“ или „прародител“ и която, в сакралността си, престанала да му принадлежи. Тя го „наблюдавала“, коригирала мислите и действията му, забранявала ги или ги наказвала. Отделената от тялото душа се връщала към него като тотем, който изискивал ограниченията, утвърдени в първите социални закони срещу екзогамията и срещу отцеубийството. За Фройд те са най-силните амбивалентни влечения в човека, произлезли от желанието (и по-къс-

12 Дюркем, Е., Елементарни форми на религиозния живот, С., 1998г., с. 292.

13 Вж. Фрейзър, Дж., Златната клонка, С., 1984г., Глава: XVIII, Рисковете на душата; Глава: LXVI, Отделената от тялото душа в народните приказки и Глава: LXVII, Отделената от тялото душа в народните обичаи.

14 Дюркем, Е., с. 298.

15 Култ - за Дюркем (вж. „Елементарни форми на религиозния живот“, с. 80.) осначва не само единство от периодични ритуални действия, които човек предприема при определени обстоятелства, но и система от ритуали, празници и церемонии, поддържани от необходимостта за свързаност със сакралното, от което той произлиза и е абсолютно зависим.

ната задължителност) за идентификация с тотема и от следствията на тази родственост принадлежност – едиповото отношение. Ето защо Фройд предполага в „Тотем и табу“ потискането на инстинктите, ограниченията, въздържанията от определени непозволени мисли и действия, като критерий за постигането на определено културно ниво във филогенетичното развитие на човечеството.

Смисълът на първите социални закони

Сакралната принадлежност на примитивния човек към определен тотем надхвърля по значимост кръвното му родство и предопределя характера на социалните му отношения. Но принадлежността към тотема налага непрекъснатото ѝ доустановяване и чрез ограничения и наподобявания (идентификации в думи и движения), действащи като „лишения“ или „отбягвания“ на определени недопустими за социалността (за тотема) желания. „Първобитният човек имал огромно доверие в силата на своите желания“¹⁶, затова двете основни изисквания на табу-забраните са непосредствено неговите най-силни желания. Те напълно съответстват на двата основни елемента на едиповия комплекс – желанията за убийството на бащата и за инцеста с майката. Тези две страни на едиповото отношение възникват едновременно и са следствие от първоначалното наподобяване и идентификация с тотема. Мотивиран от амбивалентността на идентификацията, конфликтът между двете ѝ норми надхвърля филогенетичния си произход и чрез едиповия комплекс става част от универсалното онтогенетично развитие на индивида. Едиповите влечения не могат да бъдат напълно удовлетворени. Стремешът към постигането им още повече усилва структурната диференциация на социалността и чрез по-усложнени системи от забрани, създава новите форми на властта.

Филогенетично желанието за екзогамия е изживяно в празниците, но то остава като универсална и биологично детерминирана част в онтогенетичното раз-

витие и изисква от всеки индивид да бъде преодоляно (изтласкано) отново.

Преодоляването на другата страна от едиповото отношение – желанието за убийството на бащата – започва с имитативния акт на наподобеното жертвоприношение, по-късно се заменя с „действителното“ освобождаване на забраната над жертвеното животно (тъждествено с тотема, бащата) от недопустимостта ѝ, и приемането (поглъщането), в жертвоприношението, на неговата сакрална власт, поравно и справедливо разпределена между всички идентифициращи се с него. Следователно, в първоначалното жертвоприношение, отъждествяването между тотема и бащата се извършва два пъти: веднъж, той е тотем, сакрален обект и носител на забраните, поддържащи реда и втори път, той е тотемно жертвено животно, което може (и трябва) да бъде десекрализирано, по време на празника, разкъсано и погълнато от всички членове на общността.

Изключителността на празника – „жертвоприношение“ е първото усещане за съпричастност между индивидите в поемането на индивидуална отговорност към желанията на общността – извършване на жертвопринасянето (забранено на всеки поотделно) и споделяне на чувството за вина, породено след временната десекрализация на табу-забраните. Неговата задължителност предполага едinodeйствие и единомислие с другите, създава усещането за принадлежност към общността и потвърждава „свещената“ връзка между членовете на общността – „конкретното възприемане на кръвното родство, като идентичност на субстанцията, обяснява необходимостта то периодично да бъде подновявано чрез физическия процес на жертвеното угощение“¹⁷. В една по-късна ситуация, присъствието на бащата в ритуала, едновременно като бог и като жертвено животно, се разделя от посредничеството на жреците или богът сам убива свещеното животно, което го олицетворява и следователно сам изисква и налага жертвоприношението „богът надделява над животинската част от своята същност“, следователно вината е спо-

16 Фройд, З., Тотем и табу, с. 270

17 Пак там, с. 330.

делена, а жертвоприношението - оправдано от ритуала на празника и от волята на тотема (бащата).

За Фройд смисълът на първите закони се предполага от амбивалентния характер на елементите в едиповите отношения, които те съдържат и докато „щаденето“, забраната срещу употребата, убиването и изяждането на свещеното животно се основава изцяло на емоционални мотиви, то забраната над екзогамията е със силно прагматично основание и следствие.

Антропологичното доказателство на Фройд, изградено върху Дарвиновата хипотеза за еволюционното развитие на обществото, привежда мотива за отцеубийството през братския клан, в който братята не успяват да разделят властта на пренесения от тях в свещена жертва баща, и поради равнопоставеността помежду им, връщат отново забраната над кръвосмешението. „Обществото сега се основава на съучастието в съвместно извършеното престъпление, религията – на съзнанието за вина и на разкаянието, а моралът – отчасти на нуждите на новото общество и отчасти върху изкуплението, предизвикано от съзнанието за вина.“¹⁸ Въпреки множеството трансформации на властта – бащина орда, братски клан, матриархат, патриархат ... – жертвоприношението отвежда към социално равенство, единство и към желание за справедливост, а следователно към желание за закон, ред и норма. Защото в историята на социалността съучастието е споделяне на общата вина; идентификацията с тотема, е единодействие в спазването на табу-забраните, но и в освобождаването от тях, а обществото не е само съюз между индивидите в съгласие с колективните потребности, а е система от ритуали, празници и церемонии, поддържани чрез сакралното, от което те произлизат, но и от което са абсолютно зависими. В този смисъл, социалният ред, закон и норма са своеобразно продължение на механизмите

действащи в психиката, а също така продължение над инстинктивното ниво на репресивната хипотеза на Фройд за общественото развитие и следователно табу-забраните, наложени над най-силните инстинктивни стремежи, са своеобразна икономия на енергия, извеждането ѝ навън и насочването (трансформирането) ѝ към социално допустими цели, защото в природата, според Фройд няма факт, който да съществува и да не е детерминиран в предхождащи го системи от механизми, извеждащи и съпровождащи неговата реализация.

Следователно, жертвоприношението (което до този момент има двойна регулативна функция – удовлетворява забраненото, за да поддържа забраняването, реда и социалността) сега заменя един вече завършил развитието си социален ред с друг, чрез най-първичния вид на процеса идентификация – поглъщане на обекта на властта, а съответно и на самата власт, съдържаща (след заменянето на „идеалната“¹⁹ ситуация с реална) част от перманентния амбивалентен избор на индивида – да бъде запазен реда, чрез страха пред наказанието или да бъде нарушен, от непреодолимостта на желанията.

ЛИТЕРАТУРА:

- Дарвин, Ч.**, *Произходът на човека и половия отбор*, С., 1947г.
- Дюркем, Е.**, *Елементарни форми на религиозния живот /Системата от тотема в Австралия/*, Издателство „София - С. А.“, С., 1998г.
- Канети, Е.**, *Маси и власт*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, С., 1996г.
- Радклиф-Браун, А.**, *Структура и функция в примитивното общество*, Издателство „ЛИК“, С., 1997г.
- Фройд, З.**, *Психология на религията*, Евразия, С., 1994г.
- Фройд, З.**, *Автобиография*, Наука и изкуство, С., 1992г.

17 Пак там, с. 330.

18 Пак там, с. 338.19

19 Имам предвид от анимизма „всеомогъщество на мислите“ - „идеална“ е тъждествена с имитативна, магична, несъществуваща, „извършена“ само на психично ниво, фантазна, въображаема.